

Tudományok, irodalom, nemzeti karakter
(A Mindenes Gyűjtemény programja)¹

1. A Mindenes Gyűjtemény két féléve

a, „folyóirat-boom”

Rövid életű, de annál jelentősebb szerepű folyóirataink (az Uránia kivételével) mind egy történelmi időpillanatban indultak útjukra, az 1780-as évek legvégén. Még a pontos időrend szerint is alig több mint egy éven belül kezdte meg működését a három folyóirat: a Magyar Museum egy évnnyi előkészítést követően 1788 novemberében jelent meg, a Mindenes Gyűjtemény első száma 1789 januárjában, az Orpheus pedig ugyancsak majd egy évnnyi előkészület után 1790 februárjában. S közben, 1789 júliusában még elindult a Hadi és Más Nevezetes Történetek kiadása is, amely hírlap volt ugyan, de lényegében a bécsi magyar tudós társaság orgánusaként funkcionált. E folyóiratok jelentős szerepet töltek be az integratív folyamatok generálásában: a hálózatszerű nyilvánosságban központokat képeztek. Az integrációval egy mozzanatban ugyanakkor az elkülönülés tendenciáit is képviselték, mert eltérő arculatot formáltak ki, annak megfelelően, ahogyan a közös ideologikus célokat különbözőképpen operacionalizálták. A folyóiratok így egyszerre nyilvánították meg a józsefi korszakot leginkább jellemző *integratív és disszimilatív folyamatokat*, együttesükben, egymáshoz való viszonyaikban mintegy állóképszerűen kimerevítve ezeket.

Integráció és elkülönülés persze eltérő mértékben jellemezte ezen kiadványokat. A Magyar Museum, majd az Orpheus artikulált programmal lépett fel, világosan jelzi ezt mindkét esetben a programadó szándékkal készült bevezetés. A tervezett arculatnak ez a határozott megrajzolása karakteres saját út kijelölését szolgálja, s mint ilyen, elkülönülő tendenciát jelenít meg. A Mindenes Gyűjtemény (és a Hadi és Más Nevezetes Történetek) ezekkel szemben nem emel a folyóirat élére hasonló jellegű programírást, s a későbbiekben is inkább csak egyes cikkekbe szétszórtan nyilatkozik meg programos jelleggel. Egészében véve jellemző rájuk a tudós hazafiság beszédmódjának „szétszórt rendszerszerűsége”, vagyis az, hogy témák és érvelések laza, de összetartozó szövedékeként funkcionál. S ez nem véletlen: a Mindenes Gyűjtemény a tudós hazafiság beszédmódjának esszenciális megjelenítéseként érthető. Ebbéli minőségében pedig elsősorban az integráció eszméjét testesíti meg, saját útja is csak ehhez képest nyilvánul meg (a literátor szerep és a tudomány-fogalom artikulálásában).

A Mindenes Gyűjtemény háromszor kezdődött el. Először 1789 beköszöntével jelent meg, majd egy félév szünet következett. Az első szám után ugyanis támadások érték Péczelit a Magyar Kurir szerkesztője, Szacsvey Sándor részéről, s ennek nyomán Péczeli nem is kívánta folytatni a lap kiadását. Végül mégiscsak meggyőzték, így a következő félévtől, 1789 júliusától újraindult, s egy éven keresztül heti kétszeri alkalommal meg is jelent. A Mindenes Gyűjtemény e formájában négy 'negyed' (négy kötetet) ért meg, azaz egy éven át működött. 1790 júliusától azonban anyagi és egyéb nehézségek miatt ismét szünetelt a kiadás, s a később, 1791-ben és 1792-ben megjelent két kötet már évkönyv formájú és szemlélő jellegű volt (vagyis egyszerre jelent meg a teljes kötet, s könyvismertetéseket tartalmazott

¹ A jelen írás egy nagyobb munka része, amely az OTKA és az MTA TKI támogatásával készült. Az itt következő gondolatmenethez ld. alábbi dolgozataimat: „Tudós hazafiság” (*Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában*). = It 2001. 487–504., *Nemzet és identitás a 18. század második felében*. = ItK 2001. 513–552., valamint folyóirat-kiadásaimat: *Első folyóirataink: Orpheus*. Kiad. Debreczeni Attila. Debrecen 2001. és *Első folyóirataink: Magyar Museum*. Kiad. Debreczeni Attila. Debrecen 2004. I–II.

kivonatolva). Számunkra a hírlapszerű második szakasz a legizgalmasabb, amely az 1789 nyara és 1790 nyara közötti hihetetlenül mozgalmas és nagy jelentőségű évet fogja át.²

b, tematika és műfaj

A Mindenes Gyűjteményt az integratív tendenciák megléte és az explicit programosság hiánya mellett a hírlapszerű megjelenési rend is a Hadi és Más Nevezetes Történetekhez teszi hasonlatossá. Ennek ellenére sem tekinthető azonban hírlapnak, ami éppen a laptárssal való összehasonlításból derülhet ki leginkább. A Hadi és Más Nevezetes Történetek a török háborúról való tudósítás szándékával indult, tematikáját ez uralja, különösen az első időszakban. Tudománybéli jelentések csak elszórva találhatóak benne, ezek főleg könyvek megjelenéséről szólnak, tárgyszerű tudósításként. Az első szakasz (vagyis az első félév) lapszámainak csak mintegy a harmada tartalmaz ilyen jellegű közlést, a második szakaszban azonban már a számok mintegy kétharmada. Fő műfaja a hír a tudomány vonatkozásában is, nemcsak a hadi aktualitások terén, elsősorban könyvek megjelenéséről, a komáromi és kassai társaságok működéséről számol be, valamint a tudományok pártolásának példáit teszi közhírré. A tudományokat érintő hírek számának szaporodásával azonban megnő a más műfajba tartozó közlemények száma is. Közöl verseket (Batsányi, Baróti Szabó, Fazekas), ezek gyakran a hadi eseményekhez kötődnek, s átvesz a társorgánumból cikkeket, amelyek a korabeli aktualitásokhoz szólnak hozzá, elsősorban a nyelv és a nemzet védelme szempontjából.

A Mindenes Gyűjtemény tematikáját kezdetben a tudományok különféle területei uralták, egyáltalán nem közölt hadi, politikai aktualitásokról híreket, s nem is nagyon érintette ezeket, legfeljebb csak a II. József betegségéről szóló vagy egy Hadik Andrást ünneplő vers sorolható ide az első negyedből. Később azonban egyre gyakrabban tűnnek fel az aktualitások a lapszámokban, döntően két témához kapcsolódóan: az iskolaügyhöz és a magyar nyelv hivatalossá tételének kérdéséhez. Már a késő ősztől kezdődő lapszámokban elkezdődik a változás, szoros összefüggésben az ország aktuális politikai helyzetének változásával, s ez egészen egyértelművé válik az újév beköszöntével. A Mindenes Gyűjtemény két féléve (két-két negyede) jelentős mértékben különbözik tehát egymástól. A Hadi és Más Nevezetes Történetekkel, amelyben pedig éppen a tudománybéli tudósítások szaporodtak meg ugyanezen idő alatt, valójában mégsem közeledik a jellegük, mert a komáromi folyóirat az aktualitásokban sohasem a hírt látja fontosnak, hanem az állásfoglalást. A hírek csak alkalmat adnak, hogy újra és újra kifejthessék a szerkesztők álláspontjukat a nyelv és a nemzet védelmében.

Ezek az állásfoglalások már messze esnek a tudományok terjesztését szolgáló kezdeti lapszámok világitól, noha e tematika nem tűnik el a második félévben sem. A változás első pillantásra nem is látszik feltűnőnek, hiszen mindvégig a magyar nyelv áll a középpontban, csak hogy annak művelődési kontextusa mellé fokozatosan felnő a politikai kontextus, olyannyira, hogy a második félévtől kezdve (1790 ama bizonyos forrongó első félévében) ez válik dominánssá. A kontextuális átrendeződés azonban számunkra nem az aktuálpolitikai megnyilatkozások elszaporodása miatt érdekes, hanem azért, mert ebben az erőterben világosan tetten érhető a magyar nyelv identitásképző potenciáljának a működése, az, ahogy behatol a korban virulens nemzeti identitásváltozatok szövetébe, s transzformálja azokat. Ideologikus vetületben a tudós hazafiság beszédmódja a republikánus beszédmód érveléseivel összeszövődötten jelenik meg, s képez különmemű identitásváltozatokat, mindeközben pedig a tudományok területén a megformálódó literátor szerep érvénye folytonosnak mutatkozik, dominálva a lap programjának alaprétéget.

²Vö. minderről Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp. 1970.

2. A program alaprétege és a tudásfogalom

a, tudományok és praktikum

A Mindenes Gyűjtemény programját (mint fentebb említettük) nem foglalja össze bevezető közlemény, elemei szétszórtnak tűnnek fel különféle kisebb cikkekben, amelyek a lap törekvéseire reflektálnak.³ Az első ilyen cikk az első szakasz (tehát az 1789 januárjában kiadott, a későbbi számokhoz képest nagyobb terjedelmű lapszám) végén található. Visszatekintve a szám anyagára, a következő summázatot adja arról: „Ezen Mindenes Gyűjtemény a’ mint csak ezekből is által-láthatja a’ Tiszteletre méltó Közönség, magába foglal minden szükséges Tudományokat, mellyek az Érdemes Hazafiaknak hasznokra ’s mulatságokra szolgálhatnak.”⁴ Ez az egy mondat a lap programjának alaprétegébe tartozó kulcsfogalmakra épül, olyanokra, mint ’minden szükséges Tudományok’, ’Érdemes Hazafiak’, ’haszon és mulatság’, valamint a ’közönség’. Pontos jelentésük azonban ebben a sűrítettségben nem válhat világossá, igazából csak a többi programszerű cikkekre és a lap anyagára vetítve érthetjük meg ezeket.

A középpontban kétségtelenül a ’Tudományok’ fogalma áll, visszautalva a számban megjelent közleményekre. Az első szakasz egy hosszú, részletesen jegyzetelt, csillagászati tárgyú tankölteménnyel kezdődik, amit a rímekkel foglalkozó rövid megjegyzés követ. Ezután erkölcsstani elmélkedést, majd találós mesét és rejtett szót olvashatunk versben, utána orvosi-időjárás (ma úgy mondanánk: orvosmeteorológiai) jegyzést, tanácsokat a marhatartóknak, beszámolót Cook kapitány utazásairól, egy juhtartásról szóló frissen megjelent könyv ismertetését. Végül a hazai asszonyi nemhez szóló cikk következik egy francia női szerző kapcsán, kiemelve a magyar szép nem művelődésének fontosságát, majd két rövidke jegyzet jön, ismét orvosi-időjárás tárgyban. A számot az idézett mondattal kezdődő, pár soros reflexív szöveg zárja, amely azt állítja, hogy a lap „magába foglal minden szükséges Tudományokat”.

A Tudományok fogalma tehát a lehető legszélesebb értelemben gondolható el, a ’litterae’ értelmében vett tudás, a maga egészében, vagyis a tudományok nem sajátos, önálló irányultságuk és céljuk szerint lényegesek, hanem osztatlanul. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a szakosodásként leírt jelenség, melynek során a tudás általában vett fogalmát felváltják az önálló diszciplínák, kívül esne e szemléleten. A Mindenes Gyűjtemény későbbi negyedeiben gyakran találkozunk a különféle tudományok megnevezéseivel, a cikkek ezek tárgykörét, sajátos kérdésfeltevéseit érintik. A második negyed elején még pontosítanak is a szerkesztők, milyen cikkek beküldését várják közreműködni vágyó tudós olvasóiktól: „Legkedvesebbek lesznek előttünk az olyan Tudósítások, mellyek kedves Hazánkban természeti Históriaját, úgymint nevezetes forrásait, bányáit, egészséges vizeit, köveit ’s egyéb ritkaságait foglalják magokban. – Nem különben azok is, mellyek a’ köztünk gyarapodó jó gazdaságnak, nemesebb mesterségeknek, ’s Keresztyéni Virtusoknak példáját adják elő. – Sokszor az illyeket az idegen nemzetekben tsudáljuk, holott a’ magunk Hazafijai közt még szebbek találhatnak.”⁵ Az államismereti iskola hatását mutató megjegyzés a sokféle

³Ld. 1. az első szakasz végén (48.); 2. az első negyed első számának élén (4–6.); 3. a második negyed élén, a címlap után (2.); 4. a harmadik negyed élén, a címlap után (2.); 5. az ötödik negyed élén, Előbeszéd címmel (négy számozatlan oldal).

⁴A folytatása: „Nem különben bé fogjuk ebbe iktatni a’ Külső Országi Társaságoknak jutalomért fel-tett ’s teendő Kérdéseiket, azokat meg-fejtőknek neveikkel egygyütt. – Hogy ezen munka annál hasznosabb ’s tökéletesebb lehessen, kérjük Hazánkban kedves Tudóssait, hogy magok’ szép jegyzéseikkel ezt gazdagítani ne sajnálják, akár Versekből akár folyó beszéddel írtak legyenek azok, úgy mindazáltal, hogy a’ Bétsi Magyar Műsánk is virágozzon. Mert nem hogy az vólna tzelünk, hogy annak leg-kisebb részben is akadályt vessünk; sőt inkább azt akarnánk, hogy hat is járna Hazánkba ilyen Tudományos Újság nyelvünknek pallérozására ’s Nemzetünk’ fel-serkentésére.” (Mindenes Gyűjtemény 1789. január 1., 1. szakasz, 48.)

⁵Mindenes Gyűjtemény 1789., II. negyed, a címlap után (2.).

diszciplinához tartozó vizsgálatokat lényegében egy vonatkozásban, funkciójuk felől veszi számba.

Amikor a lap mindenféle tárgyú cikket közöl, földrajziakat, a méhtartás módozatait ismertetőket, orvosi tanácsokat stb., akkor nem ezek szaktudományos jellege dominál, hanem ismeretterjesztő és erkölcsnevelő célzatuk: a praktikusan szükséges ismeretek világát kívánja minél szélesebb kör számára közvetíteni, s ezáltal a műveltséget terjesztetni, az erkölcsöket jobbitani. Nem az a kérdés tehát, hogy a litterae értelmében vett, differenciálatlan tudásról, avagy a szakosodás nyomán diszciplinákra bomlott tudományokról beszélhetünk-e inkább a Mindenés Gyűjtemény kapcsán. A Tudományok fogalma, úgy tűnik, mindkét jelentésben felfeltűnik, de mindkét jelentés döntően a praktikum funkcionális viszonyrendszerében értelmeződik. Nem véletlen, hogy az első szakasz végének idézett reflexív mondata 'minden szükséges Tudományok'-at említi. A praktikum, még hozzá a közvetlen praktikum mindent átható szemponttá válik a lapban. Nagyon jellemző az újrainduló folyóirat első számának azon közleménye, amelyben annak bizonyítását olvashatjuk, hogy a tanulás, tanultság éppen nem megrövidíti, hanem inkább hosszabbítja az ember életét, ahogy azt sok nagy tudósok példája is bizonyítja. Nehéz ennél kézzelfoghatóbb érvelést megfogalmazni a tudományok közvetlen hasznosságáról.⁶

A Tudományok gyakorlati (mondhatni aprópénzre váltható) hasznossága által uralt szemléletben a vállalt célok eléréséhez vezető út is a praktikum által jelöltetik ki. Egyre-másra jelennek meg a tudósítások a lapban, hogy ki mit vett munkába, s gyakran ott áll a figyelmeztetés is, hogy ha bárki hozzákezd valamely mű fordításához, „ne sajnálja tudunkra adni, hogy többen azon egy munkán ne fáradjanak”.⁷ E pragmatizmus a fordítás-program szűken vett értelmezéséből fakad, mely az enciklopédikus teljességet célozza meg: az ökonomikus munkamegosztás áll a középpontban, hiszen ha mindenki csak egy művet fordít, akkor összességében több mű birtokba vételére jut idő és energia. Az pedig, ha nem is fordítják le a teljes műveket, hanem csak ismertetik azokat, még inkább célravezető, mert a Tudományokat temérdek könyv hordozza, „mellyeknek eggyenként való meg-szerzések temérdek költséget, meg-olvasások ember' életénél hosszabb időt kívánnának.”⁸ Így lesz a Mindenés Gyűjtemény reprezentatív műfaja a kivonat,⁹ amely a rohamosan bővülő enciklopédikus ismeretanyag megszerzésének praktikus eszközeként funkcionált az európai irodalmakban. A Mindenés Gyűjtemény cikkei Péczeli nem kis részben éppen kivonatoló újságokból fordította,¹⁰ „mivel későtske ébredtünk-fel, nem érhetünk mi arra, hogy a' Görög, Deák, Ánglus, Frantzia, Német jó munkákat végtől-végig le-forgassuk. Huzzuk-ki tehát azoknak velejeket, vagy essentziájokat, 's mi leg-felsősebb benne, azzal gazdagítsuk literatúránkat.”¹¹ A kivonat műfaja a Mindenés Gyűjtemény esetében akár a közvetlen praktikum jegyében értett Tudományok metaforájának is tekinthető.

b, közönség

⁶„A' tanulás, mikor nem felettébb való, és meg-egyez az embernek izlésével, inkább gyönyörködtetésére, mint sem fárasztására van néki; és így az életet nem rövidíti. Az olvasás leg-jobb orvosság az únalom ellen, és így nem hogy kevesítené, hanem inkább meg-sokasítja napjainkat.” (Mindenés Gyűjtemény, 1789. július 1., I. negyed, 1. sz., 13–14.) A tudományok hasznáról szóló példázatot ld. még I. negyed 4. és 22. szám (58–59., 345–346.)

⁷Mindenés Gyűjtemény 1789., november 11., II. 12. sz., 188.

⁸Mindenés Gyűjtemény 1791., Előbeszéd, számozatlan második oldal.

⁹Vö. Penke Olga: „A könyveknek veleje” – a felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830). In *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*. Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen 1996. 88–101.

¹⁰Vö. Penke Olga: *A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux*. = Magyar Könyvszemle 1988. 248–273.

¹¹Mindenés Gyűjtemény 1789., július 25., I. negyed, 8. sz., 122.

A Tudományok így értett fogalma szoros kapcsolatban van a 'Tiszteletre méltó Közönség'-ről kialakított képpel is, amint azt a III. negyed bevezető cikke egész pontosan megfogalmazza: „Valamint a' festett képeket, úgy az Írók' munkáikat is, bizonyos néző-pontból kell néznünk, ha jól akarunk felőlök ítélni. – A' mi fő tzélunk ezen munkában az, hogy az Aszszonyokat 's még eddig az olvasásban kevésse gyönyörködő Nemeseinket kapassuk az olvasásra, 's a' Magyar Könyveknek szeretetekre. – Ez az a' néző-pont a' mellyből méltóztassanak ezt nézni 's róla ítéletet tenni az érdemes Hazafijak. – Sokan azt mondhatják: Mind tudjuk mi azt a' mi a' Gyűjteményben van. Meg-engedjük: úgy de nem tudják Feleségeik 's gyermekeik, 's azoknak kedvéért kellene ezt járatni. – Ha mi tsak némelly Túdósoknak akarnánk írni, könnyű vólna nekünk akár a' Jénai, akár a' Göttingai, akár a' Berliui Túdós újságokból minden héten két árkuzt ki-szedni. – De mitsoda gyönyörűséget találnának abban az Aszszonyok? – Látni való, hogy így tzélunkat el nem érhetnénk.”¹² A lap pedig olyan cikkeket közölt, pl. Kováts Ferenc pápai mérnök és mások tollából, amelyek még szélesebb körű, az alsóbb néprétegekig elható tudományterjesztést szorgalmaznak, ahogy azt egy szerkesztői jegyzet meg is fogalmazza, „semmi sem vólna most szükségesebb, mint ha az olvasásnak a szeretetét, mellytől még Nemzetünk nagy részént idegen, még a szegénység közt is elhatalmazza”.¹³ Ez a tudományos ismeretterjesztő jelleg másrészt szorosan összefügg a magyar nyelvűséggel is, mert a magyar nyelv készületlensége folytán nem vehette át közvetlenül és azonnal a latin szerepét a tudományok művelésében.

A Mindenes Gyűjtemény tehát a célba vett közönség megközelítésének lehetséges útjaként tudatosan fordult a Tudományok világának döntően praktikus interpretációjához, amelyben a kivonatolás, az ismeretterjesztő jelleg és a közvetlen felhasználhatóság dominált. Nem a 'Tudományok' a lap tárgya, hanem az, ami 'Tudományok'-ból a tudósok körén túli közönséghez is eljuttathatónak látszik. Ez a szélesebb közönség pedig három 'nem olvasó' réteget jelent a Mindenes Gyűjteményben: a nőket, a nemeseket és a szegénységet – igaz, ez a három majdnem lefedi a társadalom egészét. A közvetlen cél nagyon egyszerűen megfogalmazható: olvasásra szoktatni azokat, akik addig még valamilyen oknál fogva nem szoktak rá az olvasásra. Ezt a célt támasztja alá minden pallérozottabb nemzet példája is.¹⁴ A nemesség és a szegénység ebből a szempontból egészen más helyzetben van, az előbbinek lenne rá lehetősége, de nem teszi, az utóbbinak lehetősége sem nagyon van rá. Ebből következően eltérő modalitásban is tárgyalatnak: a nemesek felé a szemrehányás hangja szól, a szegények felé pedig inkább empatikus megértés áramlik.

„Akármelly Ország sem ditsekedhetik számosabb 's gazdagabb Nemességgel mint a' mi Hazánk. – Némelly Hertzei Famíliákon kívül, vagynak itt 97. Grófi, 87. Bárói és egynéhány ezer Nemesi Famíliák. – Mire nem mehetnénk mi a' Literaturában, tsak tíz esztendő alatt, ha mind ezekben, a' T. Szilassy László Úr Hazáját szerető, annak ditsőségét munkálódó 's nyelvét böldegíteni kívánó Nemes szívéhez hasonló szív lakozna!” De sajnos a többség nem ilyen, sokkal többen vannak az olyanok, akik „nyelvünk' gyarapítása végett sajnálnak egy két forintot a' Magyar Könyvekért, mikor a' kopókért, 's agarakért aranyakat adnak”.¹⁵ Ez a szemrehányás a tudós hazafiság beszédmódjának egyik jellemző érvelése, később még részletesen lesz is róla szó, itt most csak annak kiemelése látszik szükségesnek, hogy a nemesek nem olvasásának kérdésköre szorosan összefonódik a pártolás kérdésével: e réteg nemcsak és elsősorban nem is mint olvasóközönség vétetik figyelembe (noha a III. negyed eleji cikkben e vonatkozásban is említetik), hanem a tudományok támogatójaként.

¹²Mindenes Gyűjtemény 1790. III. negyed, a címlap után (2.)

¹³Mindenes Gyűjtemény 1790. március 20., III. negyed, 23. sz., 365.; vö. Kókay György: *Javaslatok 1789-ből a könyvolvasás népszerűsítése érdekében*. In uő: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1979. 167–177.

¹⁴„Még a' köz-nép is világosabban lát Ángliában mint másutt a' nemesebb rendek, mellyet tsinál a' sok jó könyveknek 's újságnak olvasása.” (Mindenes Gyűjtemény 1789. október 7., II. negyed, 2. szám, 29.)

¹⁵Mindenes Gyűjtemény 1789. október 7., II. negyed, 2. szám, 20., 21.

A szegénységet illetően egészen más a helyzet, a köznépnek nincs anyagi lehetősége az olvasásra és életmódjából adódóan igénye sem igen lehet erre. A témát legalaposabban Kovács Ferenc cikkei tárgyalják, a korábbi sporadikus említések nemigen jutnak el a tényleges okok feltárásiáig.¹⁶ Az „eggyűgyű Magyar Nép, és a’ mezei ember” ugyanis „gyermekségétől fogva vagy sült tudatlanságban, vagy tsak valamely tsekély olvasásban gyakoroltatott állapotban neveltetett”, s ha esetleg feltámadna is benne az olvasás iránti igény, a könyvek olyan drágák, hogy „el-rettennek azoknak meg-szerzésektől; mivel Gyomor Uram, a’ Torok, és a’ számos Ház-Nép, ellene kiáltanak mindjárt a’ nagyobb árú akármely jó könyv után ásítózó jó igyekezetnek.”¹⁷ Maradnak így a többnyire ponyván kínált nyomtatványok, amelyeket Bessenyi *Magyar Nézőjével* és *A’ Filozófusával* megegyező példasor reprezentál.¹⁸ Az olvasás megszerettetésére ezzel szemben egy patriarchális-utópisztikus színezetű idill kínálatot fel, amelyben a tehetősebb réteg és a szegénység együtt művelődik, közös felolvasások alkalmával,¹⁹ ezt azonban kiegészíti egy részletes program az alsó szintű oktatás fejlesztéséről.

A nemesek és szegények mellett harmadikként említett női olvasóközönség kapja azonban a legnagyobb figyelmet a Mindenés Gyűjteményben. Ez bizonyára összefügg azzal is, hogy a korban a nők helyzete általában véve is témává vált a közbeszédben. Az 1780-as évek első felében lezajlott egy sajátos vita Ányos Pál és ismeretlen ellenfele között, abban a figyelemre méltó tárgyban, hogy vajon az „asszonyi személyek” emberek é avagy sem. Az 1783-as, tagadó álláspontot kifejtő könyvre Ányos Pál B. Carberi Anna álnéven adott ki cáfoló vitairatot.²⁰ A perpatvar érdemére nézve egyetérthetünk Csokonai 1795-ös tréfás újságparódiájának ironikus megjegyzéseivel, amelyeket a következőképpen zár le: „Külömben is nem tudjuk, melyik csinál alábbvalót, az é, a’ ki tagadja, vagy a’ ki árkusokba mutogattya ezt hogy: *Kétszer kettő négy.*”²¹ A figyelem mindazonáltal valamelyest a nőkérdésre irányult így, s aztán az 1790-es országgyűlés idején felvetődött a nők politikai jogainak immár sokkal komolyabb problematikája, amelynek tárgyában Bárány Péter és Horváth Ádám röpiratai ismeretesek. A szerzők megengedő álláspontot képviseltek, noha

¹⁶ „Nem töltheti egy Bölts, a’ ki a’ valóságnak örül, hasznosabb munkában idejét, mintha szoros rámarra húzza, azokat, a’ vélekedéseket, mellyeket a’ szokás, könnyen hívés, és a’ népnek ízlése közönségesen bé-vett, a’ józan okossággal pedig ellenkeznek. Semmi sem szólálhat ennél a’ tudományoknak nagyobb hasznokra, mert külömben a’ tévelygések napról napra szaporodnak, és mély gyökereket vernek. Főbb okai a’ Köznép’ tévelygéseinek, a’ tudatlanság, melly magának hamis képzelődéseket formál; a’ könnyen hívés, melly mindjárt igaznak tartja azt, a’ mi annak látszik; a’ hihetlenség, melly a’ leg erősebb igazságokat is meg-veti; végezetre pedig a’ túnyaság, a’ melly inkább hiszen, vagy kételkedik, hogy sem mint vizsgálódna.” (*A’ Köz-népnek tévelygéseiről*, Mindenés Gyűjtemény 1789. július 22., I. negyed, 7. sz., 106.)

¹⁷ Mindenés Gyűjtemény 1789. december 19., II. negyed, 23. sz., 355.

¹⁸ „És így valamíg tsak Argirus, Stülfrid, Bruntzvík, Markalf, ’s Mária Magdólna ’s a’ t. Históriait, és a’ sok apró Három ’s négy szép Világi-énekeket két ’s három Krajtzárokön kaphatják, mind addig nem igyekeznek nagyobbra szaporítani könyv tárjokat.” (Uo.)

¹⁹ „Mitsoda ösztön nem lenne az a’ tehetősebb felsőbbeknek szívekben, mikor valamelyik közzülök Innep – vagy Vasárnapokon, valamely falujában Jobbágyit, embereit, mint édes Atyja a’ maga fíjait meg-látogatni akarván, itt tíz ’s tizenkét öreg és ifjú embereket találna egy tsumóban, kik ez vagy amaz jó erköltsi, és szív’ formáló könyvet olvasnák vagy olvastatnák magok előtt, és á’ tsap-házakról, vendég-fogadókról el-felejtkezvén, azt nagy figyelemmel hallgatnák; ott másik tsoportot, a’ kik valamely gazdaság-béli hasznos jegyzéseket és oktatásokat forgatnának; amott egy leány és aszszony sereget, melly valamely erköltsi mesés könyvvel múltatná magát? Sőt mit nem tenne ez, még a’ nyúlak után agarászó, a’ Sneffek, fűrjek ’s más a’ félék után vi’ slászó T. ’s V. Úrfíjakban is, midőn a’ mezőkön, itt ’s ott ilyen öszve gyűlt és olvasó Pásztor-legényekre és gyermekekre akadnának, a’ helyett hogy azok vagy aludnának, vagy veszekednének verekednének, vagy egymást káromlanák; vagy trágár és feslett mesézésekkel töltenék idejüket? Mellyre tsekély ítéletem szerint igen rövid idő alatt reá lehetne menni, ha egész nemzetünk egy akarattal, egy szívvel, egy buzgósággal fogná a’ dolgot, e’ következő úton és módon.” (356.)

²⁰ Ld. *A nő és hivatása*. Kiad. Fábri Anna. Bp. 1999. 14., 23–28.

²¹ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Szépprózai művek*. Kiad. Debreczeni Attila. Bp. 1990. 123.

kétségeket is megfogalmaztak, pl. a nők titoktartásának ügyében, vagy hogy képesek-e közbeszólás nélkül végigülni a hosszú diétai beszédeket.²²

Ebben az időszakban a Mindenés Gyűjtemény volt az a fórum, amely a legkomolyabban exponálta a női művelődés fontosságának kérdését. A cikkek rendkívül gyakran említenek példákat hazai és külföldi tudós asszonyokról,²³ bizonyítandó, hogy nem törvényszerű az asszonyi tudatlanság, s igen gyakran olyan tárgyúak, melyek elsősorban az asszonyok figyelmébe ajánltnak (pl. a szoptatás feletti szükséges voltáról szóló könyvek ismertetése).²⁴ Mindezeknek a kiindulópontja szerint elhibázott a nők olyan nevelése, amely megfosztja őket a Tudományoktól.²⁵ Csakhogy, s ez a fontos, ezek a Tudományok csak igen kis mértékben vannak az asszonyi nemhez alkalmaztatva, a tudomány-fogalom lényegében közös a nők, a szegények és a nemesek esetében: „Minden Szüléknek azért valakitől kitelhetik, kellene taníttatni Leányaikat a' Históriara, Földnek le-írására, a' Böltselkedésnek könnyebb részeire, az Erköltsi-tudományra, és a' Poésisre. Sőt a' kiktől meg-lehet, taníttatni kellene velek a' Deák nyelvet is, a' melly minden tudománynak kúltsa. E' mellett a' gazdaszszonykodást, 's asszsonyi munkákat is gyakorolhatnák.”²⁶ Mindössze az ismeretterjesztő jelleg és a praktikum az, ami elválasztja a Tudományok e fogalmát attól, ami a tudós közönség körében érvényesülhet.

c, utile et dulce

Az így felfogott Tudományok, mint az első szám végének tömör összefoglalása mondja, a közönség széles köreinek „hasznokra 's mulatságokra szolgálhatnak”. Ebben a megjegyzésben a használni és gyönyörködtetni elvének feltűnését konstatálhatjuk. A második negyed első számának élén közölt cikk *A' Könyv-Írókhoz* éppen ezen elv részletes értelmezésére vállalkozik, egy vita keretében, miközben a Tudományok és Poézis viszonyának felfogásáról is képet kapunk. A cikk azt a megállapítást vitatja, amelyet Campe egy gyermekeknek szóló művében olvashatunk: „»A' sernek 's a' kerekas rokkának feltalálói nagyobb ditsősséget érdemelnek, mint a' leg-nagyobb Poéták, noha, ezek tsak nem Isteneknek tartattatnak, mikor amazok el-felejtettek:« Az oka ez, mert amazok hasznos élet' nemére tanították az embereket, ezek pedig tsak mulólag gyönyörködtetik az ő képzelődéseket.” A cikk két szempontból is hibásnak tartja ezt a megállapítást (általában és a poézis célját illetően), valójában azonban mindkétszer ugyanazt kifogásolja: „Cámpe Úr a' hasznost a' gyönyörködtetőnek ellenébe tézsi, holott ezek szoros egygyességben vagynak egymással, 's nehéz megmutatni a' határt, melly egygyiket a' másiktól el-választja.”²⁷ A cikk a továbbakban e tétel részletes bizonyítására vállalkozik (általában és a poézis viszonyában).

A bizonyítás abból a tételből indul ki, hogy „a' *Hasznos*, a' mennyiben az a' gyönyörködtetőnek és szépnek ellenébe tétetik, köz velünk és az oktalan-állatokkal, és mikor tsak azt szeretjük, nem tselekeszünk egyebet, hanem a' mit a' vad-szamar is tud, és tselekeszik is.” Ami tehát az élet fenntartásához szükséges, az hasznos is, de igazi becse nem ezeknek van. „Az életnek nemében, az erköltsőkben 's mesterségekben való szépség az, a' mi a' ki-pallérozott embereket a' vad-emberektől meg-külömbözteti. Minden tisztességes mesterségeket, tudományokat, még a' sernek főzését 's a' kerekas rokkának feltalálását is, a'

²²Ld. *A nő és hivatása... i. m.* 14–16., 29–39.

²³Ld. pl. az I. negyedben: 6. sz., 83–84.; 10. sz. 145.; 11. sz., 161.; 13. sz., 193.

²⁴Ld. Mindenés Gyűjtemény 1789. december 2., II. negyed, 18. sz., 273–278.

²⁵„Valóban kevésbé értjük tulajdon hasznunkat, mikor őket gyengésegektől fogva a' puhaságnak, és a' balvélekedésnek szabadon néki bortsátjuk! Azt kívánjuk tőlök, hogy okosok és virtusokkal ékeskedők légyenek, 's azonban nem szölgáltatjuk-ki az eszközöket, mellyek által arra mehetnének. Hogy eshetik az meg, hogy illy roszszúl neveltetik az emberi nemzetnek szebbik fele?” (Mindenés Gyűjtemény 1789. július 18., I. negyed, 6. sz., 83.

²⁶Uo., 84.

²⁷Mindenés Gyűjtemény 1789. október 3., II. negyed, 1. szám, 4. (a teljes cikk: 3–9., idézeteink a továbbiakban innen valók)

szépnek belénk óltatott szeretetének lehet köszönnünk: úgy hogy még azok attól a tökéletességtől, mellyre Európában jutottak, felette távol vólnának, ha azok tsupán csak a szükségesnek 's hasznosnak szoros határai közzé szorítottak vólna." Mindez olyan felfogás jelenléte utal, amely nagyon szorosan összefonja a hasznost a gyönyörködtetővel, s így a szépet az emberi élet minőségének jelölőjévé teszi.²⁸

Igaz, szép és jó egynemű univerzumának elképzelése, amelyben hasznos és gyönyörködtető nem választható egymástól szét, a XVIII. század eleji angolszász gondolkodói hagyományhoz (és a csiszoltság beszédmódjához) kötődik elsősorban, s a Mindenés Gyűjteményben tetten érhető az intenzív figyelem az angol kultúra iránt, valamint az ezt közvetítő német inspirációkra való fogékonyság (a göttingai példák gyakori emlegetése mellett e cikk is hivatkozik Wieland egy idevágó megállapítására²⁹). Mindazonáltal a folyóirat szemlélete mégsem sorolható egyértelműen e hagyományhoz, figyelembe kell vennünk, hogy a Tudományok fogalma egészen más összefüggésrendet érvényesít. Amikor az első szám végén azt olvashatjuk, hogy a lap „magába foglal minden szükséges Tudományokat, mellyek az Érdemes Hazafiaknak hasznokra 's mulatságokra szolgálhatnak”, akkor leginkább a Tudományok összességére gondolhatunk.³⁰ Nincs szó szophia és phronézis ellentététől, ahogy az analitikus és a holisztikus tudásművelés különbségéről sem. A Tudományok nagyon is hagyományos fogalmát látjuk itt, amely erősen kötődik a természettudományos szemlélethez.³¹ Nem a phronézis értelemben vehető *gyakorlati tudás*, életbölcseesség körvonalai tűnnek elénk, hanem a tudás egészének a *gyakorlati alkalmaztatása* a megcélzott közönséghez, s ez itt jobbra erőteljes praktícizmust jelent. A közönség sem sajátos igényeivel van jelen ebben az interakcióban, hanem passzív befogadóként: a Tudományok lehetőleg minél nagyobb szeletéből kívánja részesíteni őt a tudós literátor.

Hasznosság és gyönyörködtetés szoros egybefonása, valamint az emögött meghúzódó Tudomány-fogalom igen eltérő jellege együttesen jellemzi a Mindenés Gyűjtemény szemléletét, amely így nem mentes némi belső ellentmondásosságtól. Ezt az egyáltalán nem előtérben álló szétartást mutatja egyébként a Poézis fogalmának itteni feltűnése is. A Campéval való vita második érve ugyanis a Poézis területére érvényesen kívánja megvilágítani hasznosság és gyönyörködtetés elválaszthatatlanságát.³² Ahogy az előbb Wielandhoz, most Sulzerhez fordul: „Halljuk-meg, mint ítélek a Poésisről a nagy Sultzer, a szép mesterségekről írt munkájának első darabjában. »Ha úgymond igaz az, hogy a' melly szó a' szívből jő, ismét a' szívbe is megy: úgy a' Poéta mint-egy kezébe szorítja minden Ólvasójinak szíveket.«” Ezt követően hosszasan fejtegeti a poézis szívre ható erejét, majd megállapítja: „Ekképpen uralkodik a' Poésis az embereknek szíveken. Ez az oka, hogy a' régi Görögök össze-kötötték azt a' Vallással, és az Ország' igazgatásával. A' régi Törvény-tévők

²⁸ „Mitsodák mind azok a' grádusok, azt kérde ez az elmés Bölts, mellyeken az ember lassanként a' tökéletességnek póltzára fel-emeli magát? Nem egyebek, hanem szépítések. A' mi szükségünknek, élelmünk' módjának, öltözetünknek, lakozásunknak, elménknek, szívünknek, hajlandóságunknak, indulatinknak, nyelvünknek, szokásinknak 's erköltseinknek szépítések. [...] Ha tehát mind az, valami az embert, és az ő állapotját tökéletesíti, meg-érdemli, hogy hasznosnak nevezessék: mitsoda fundamentomon merik némellyek a' szépet a' hasznosnak ellenébe szegezni, 's azt ez alatt olly igen meg-alázni? Valósággal a' szépnek 's hasznosnak határait igen nehéz egymástól ki-választani. Az ő atyafiságok olly szoros, hogy minden hasznost szépnek, és minden szépet hasznosnak lehet nevezni.”

²⁹ „Úgy látszik nékem, azt mondja a' bölts Wieland, hogy inkább Kalmárokhoz, mint sem Philosophusokhoz illik az, mikor a' gyönyörködtetőt a' hasznosnak ellenébe tészik; szóllok az ollyan gyönyörködtetőről, melly sem a' törvényeket, sem a' virtusnak nemes érzését meg nem sérti.”

³⁰ A 'minden' önmagában itt mennyiség és kijelölő jelző is lehet (az 'összes', illetve 'mindazon' értelemben), de a szövegösszefüggés (az állítmány alanyi ragozása) az 'összes' jelentést valószínűsíti.

³¹ Bíró Ferenc: *Péczeli József*. = Itk 1965. 429–430.

³² „a' Poésisnek tzéljáról is nem éppen helyes ítéletet láttatik magának formálni Campé Úr, a' mikor azt mondja: hogy az a' képzelődésnek csak mulólag való gyönyörködtetése.”

vagy magok Poéták voltak, vagy a' Poéták által tették kedvesebbé Törvényeiket.”³³ A költészet szerepéről vallott kétféle felfogás, a poézis előkészítő, illetve szelidítő jelentősége között osztozik meg a szemlélet: nem a tudományok kiteljesítéséhez vezető lépcsőfokról van szó, de mégis előkészítő, megédesítő, azaz eszköz szerepről, s nem az élet minőségét reprezentáló, a civilizáltságot biztosító közeget jelent.

A poézis, miként a többi szépmesterség, ebben az értelemben elkülönül a Tudományoktól, sajátos jellegzetességekkel bír, azt hangsúlyozza a Sulzerre hivatkozó érv is. A tudás, a szépség és az erkölcsiség világát egybefonó csiszolt beszédmód és phronétikus tudáseszmeny tehát ebből a szempontból sem látszik érvényesnek a szövegben és a Mindenes Gyűjtemény egészében sem. E három szféra együtt, de egymástól jól látható elkülönültségben van jelen a folyóiratban. Nagyon tisztán mutatja ezt a fogalomhasználatnak azon sajátossága, amely megkülönbözteti a 'józan okosságot' és az 'ízlést', az előbbit mindig a hit és az erkölcs, míg az utóbbit mindig a szépmesterségek és a poézis területén való ítélet megnevezéseként alkalmazva. A tudás és a tudományok területén pedig mindig az észbeli képesség, illetve azok kiművelése kap elsőbbséget. Ez az elkülönültség azonban nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a poézis valamely sajátos, a tudományokéval összemérhetetlen jelenség lenne: a műalkotás csak rá jellemző megalkotottságában rejlő autonómiájának gondolata fel sem merült itt. A tudás a fontos, akár versben, akár prózában legyen is az.³⁴ Sőt, a poézist illetően az érzékenyítés sulzeri felfogásával együtt feltűnnek a szélsőséges praktícizmus erőteljes jegyei is.³⁵

A Mindenes Gyűjteményben közölt versanyag rendkívüli vegyességet mutat, többnyire alkalmi költemények ezek, igen erőteljes ideologikus töltéssel a magyar nyelvűség iránt. Ez a válogatást mellőző szerkesztői gyakorlat utóbb mentetegetőzésre is készítette Péczelit: a verseket beküldő ifjakat akarta serkenteni munkácskáik megjelentetésével, majd nagyon jellemzően hozzáteszi (kétszer is), hogy a beküldők még pénzt is áldoztak erre, pusztán ezért sem akarta kihagyni őket.³⁶ A magyar nyelvet pártolóiit ugyanis meg kell becsülni, ami jobbra a kritikai viszonyulás (és a kritika) mellőzését jelenti. Nem a minőség a lényeges ebben a megközelítésben, hanem a magyar nyelvűség ténye önmagában. A poézishez való ilyen viszonyulás tehát újabb kettősséget mutat: ha egyrészt a tudomány-fogalommal való sajátos összefonódottságra és elválasztottságra figyelhetünk fel az előzőekben, akkor a szerkesztési gyakorlatban is testet öltő praktícizmus a poézis egy további, ideologikus összefüggésrendjére utal, arra, amit a tudós hazafiság beszédmódja képvisel (s amire a nemesek olvasásával kapcsolatosan is utaltunk). Ez a kettősség figyelhető meg a Mindenes Gyűjtemény intézményesülést illető állásfoglalásaiban is.

³³Majd így folytatja: „A' Zsidóknál magok a' Proféták, sőt a' Királyok is Poéták voltak. Tudni való mely nagy betűletet 's fő rangot nyertek a' Celtáknál a' Bárdák, vagy Poéták, kik közönségesen a' Népnek Doctorinak tartattatnak.”

³⁴„Hogy ezen munka annál hasznosabb 's tökéletesebb lehessen, kérjük Hazánknek kedves Tudóssait, hogy magok' szép jegyzéseikkel ezt gazdagítani ne sajnálják, akár Versekben akár folyó beszéddel írtak legyenek azok” (Mindenes Gyűjtemény 1789. január 1., 1. szakasz, 48.)

³⁵„Mindez pedig arról vall, hogy Péczeli részben *hátrább*, de ugyanakkor *másutt* is áll az irodalmi tudatosulás szintjén, mint a kortársi élvonal”: „az irodalmat nyelvi oldalról nem minősíti, éppen ez az a szempont, amelyet kevésbé tud értékelni egy írónál [...] így szabadon törhet elő az irodalom funkciójáról vallott, a gyönyörködtetést a direkt tanítás javára visszaszorító, de mindenképpen a felvilágosodás szolgálatában álló felfogása.” (Bíró Ferenc: *Péczeli József... i. m.* 413.)

³⁶„A' IV. első Negyedekben taláztatnak némelly Darabok, mellyek magokban ugyan ott helyet nem érdemlettek volna, de minthogy gyenge idejű 's magokat a' Pindus hegye felé való repülésben próbálgató ifjatskák által irattattak, 's azoknak Postán való küldések által magoknak költséget okoztak; bé-iktattak még is, hogy ezek is el ne kedvetlenedjenek, mások pedig a' kiktől a' Haza többet vár, az illyeneknek példájok által serkentettessenek. – De már most tudván az érdemes közönségnek e' részben mutatott kedvetlenségét, sokkal keményebb vi'ssgáló létszék ezután a' hozzám küldendő Daraboknak meg-választásokban; annyival is inkább, hogy nem létszen szükség arra, hogy a' velem levelező érdemes Hazafijak munkájoknak Postán való küldésével magoknak költséget okozzanak, hanem Pesti Vásár, és más elő-forduló alkalmatossággal azokat hozzám küldhetik. –” (Mindenes Gyűjtemény 1791., Előbeszéd, számozatlan 2–3. oldalakon)

3. A program ideologikus rétege és a beszédmódok

a, intézményesülés és pártolás

Az első negyed elején, mikor egy bevezető cikkekében bejelenti a szerkesztő a Mindenes Gyűjtemény újraindítását, rövid számvetést is készít, hogy az előfizetések útján milyen bevételek várhatóak, majd rögtön hozzáteszi: „a’ haszonból minden Esztendőben leg-alább ezer Tallért fogunk a’ Magyar Literatura’ virágoztatására fordítani”,³⁷ kétszer annyi előfizető esetén pedig kétezret. Ez a felajánlás pontosan illeszkedik abba a vélekedésbe, amely szerint a Haza szolgálata kötelesség, nem anyagi haszonszerzés dolga,³⁸ sőt, ez utóbbi valamilyen mértékben kétes színben tűnik fel a hazafiság felől nézve. Az összeg felhasználását illetően azt a felvetést fogalmazza meg ezután, hogy „a’ Nyelv’ pallérozására fel-állítatandó kis Társaságnak tökepenzül szolgálna”. Ezzel a Mindenes Gyűjtemény egyik alapvető célkitűzése kerül előtérbe, a magyar nyelvű művelődés intézményesítésének az ügye.

Az idézett gondolat a tudós társaság, az akadémia szükségességét veti fel, de a lap hasábjain egyre nő (különösen a második negyedről kezdődően) azon közlemények száma, amelyek a különféle nyilvánosságformák, szervezeti keretek szükségességéről, illetve azok kezdeményeiről szólnak. Már idéztük az angol példára hivatkozást az újságok fontossága kapcsán, de ugyanitt szól a tudós társaságok kiépülésének szükségességéről és a tudósok anyagi elismerésének, honorálásának elengedhetlenségéről is.³⁹ Pár számmal később a könyvadás szervezete és az Olvasó Kabinéteket, vagyis a kölcsönkönyvtárakat említi, ugyancsak angol és francia példák alapján, megnevezve a magyar kezdeményezéseket is.⁴⁰ Ugyanitt a pályatételek jelentőségére utal, a Hadi és Más Nevezetes Történetek pszichológiai tárgyú pályázatát ismertetve. Különös súlyt kap a színjátszás, nyilván nem függetlenül Péczeli drámafordítói tevékenységétől (erre egyébként utalás történik a cikk végén).⁴¹

A nyilvánosság intézményrendszerének kiépülése tehát szerves részét képezi a tudományok terjesztését célul kitűző programnak, ugyanakkor folyamatosan átcsap az erről szóló érvelés ideologikus regiszterbe. „Ditsekedve említhetjük, hogy az Új Esztendőben kibotsátott Első Szakasoz oly kedvességet talált minden jó Hazafijak előtt, hogy tsak Bétsben más M. Ólvasókon kívül kilentz fő Grófok fizettek-előre ezen Gyűjteményért. Nem azért tselekedték ezt ezek a’ nagy Méltóságok, mintha idegen Nyelveken ennél külömbbet nem ólvashatnának: hanem ezek a’ Hazánk’ Oszlopi ’s édes Atyjai olly belső meg-elégedéssel nézik Nyelvünk’ gyarapítására törekedő igyekezetünket, a’ millyen örömmel szemléli az édes Atya a’ maga saját gyermekeiben ki-tsillámló virtusokat.”⁴² Nyilvánvaló, hogy a folyóirat nyilvánosságteremtő és tudományterjesztő jelentősége mellé vagy inkább elé kerül a lapalapításban megnyilvánuló erkölcsi tett, s ez az, ami méltánylást nyer, ugyancsak erkölcsi szinten. Ezen ideologikus érvelésekben „minden jó Hazafijak”, „Hazánk’ Oszlopi ’s édes Atyjai” fogadják el a szerkesztők lapalapításban megnyilvánuló hazafias gesztusát. A legelső szám élén álló mondatban szereplő „Érdemes Hazafiak” kifejezés mintegy a gyűjtőfogalma lehet ennek a közösségképző eszmének, a lap hasábjain se szeri, se száma ennek, vagy valamely ezzel analóg megnevezés feltűnésének.

Jól kell azonban látnunk, hogy az érvelés ideologikus szintre való átterelődése (illetve gyakran oszcillációja) az intézményesülés gyakorlati előmozdításának kérdései helyett a

³⁷Mindenes Gyűjtemény 1789. július 1., I. negyed, 1. sz., 4–6.

³⁸„a’ Hazának használni kívánó nemes szándék volt az, melly ezen Munkát velünk el-kezdette.” (Uo.)

³⁹Mindenes Gyűjtemény 1789. október 7., II. negyed, 2. sz., 28.

⁴⁰Mindenes Gyűjtemény 1789. október 28. és 31., II. negyed, 8. és 9. sz., 118–119., 135–137.

⁴¹Mindenes Gyűjtemény 1789. október 17., II. negyed, 5. sz., 68–70. és 1790. április 10., IV. negyed 3. sz. 46–48.

⁴²Mindenes Gyűjtemény 1789. július 1., I. negyed, 1. sz., 5.

magyar nyelvű művelődés pártolásának alapvetően erkölcsi természetű parancsát fogalmazza meg. A kettő bizonyos összefüggésben nyilvánvalóan elválaszthatatlan egymástól, de mégis két regisztrált képviselő. A pártolás középpontba emelése a tudós hazafiság beszédmódjának markáns jelenlétét mutatja, hiszen a tudós hazafiak közösségképző eszméjének kulcsmozzanata ez: a magyar nyelvű műveltség fejlődésének bárminemű előmozdítása a haza szolgálatát jelenti. Az erre szolgáló jó példák felsorolása fontos rétegét képezi a Mindenes Gyűjtemény ideologikus programjának: az ilyen példák rendszerint buzdító hangoltságú, erősen patetikus és szakrális nyelvezetet használó általánosításokba futnak. „Nem csak kettőnek háromnak, hanem százaknak sőt ezereknek kellene a két Hazában ilyen nemes szívű Hazafijaknak támadni: de sokan, nem hogy virágozni kezdett Literatúránkat tehetségek szerint bódogítanak, sőt inkább tsupa írigységből a leg-jobb szándékot el-nyomni igyekeznek, úgy hogy a Magyar nyelvnek 's ékesen-szóllásnak Templomát építő nemes Hazafijak csak nem olyan környül-állások közt vannak, mint a fogságból Haza tért Izráeliták, a kiknek, az őket háborgató 's minden módon gátolni kívánó írgy Samaritánusok ellen, eggyik kezekben fegyvert kellett tartani, mikor a másikkal az el-pusztult Jérusálemnek kő-falait rakták.”⁴³

A tudós hazafiság szakrális metaforikát alkalmazó, identitásképző beszédmódjának érvelései mellett, amelyek a magyar nyelv felvirágoztatására, gazdagítására szólítanak fel, megjelenik egy másik érvelésmód is, amely már a tudós hazafiság beszédmódjának kereteit feszegeti. A magyar nyelvű művelődés pártolására ugyanis nemcsak a felvirágozás perspektívái buzdíthatnak, de a pártolás elmaradása esetén várható következmények is. „Nosza azért Nemes Hazafijak! valakiknek ereikben még Magyar vér tsergedez, ne engedjük hogy a mi restségünk 's hidegségünk miatt a mi szép nyelvünk, 's azzal együtt, híres Nemzetünk' emlékezete el-töröltessék.”⁴⁴ A magyar nyelv, és azzal együtt a nemzet pusztulásának fenyegető lehetősége így felszólítást rejt magában a veszély elhárítására, de maga a nyelv és a nemzet halálának gondolata egy másik beszédmód, a republikanizmus érveléseinek is szerves részét képezi. S ez az érvelési rend is feltűnik a Mindenes Gyűjteményben, sőt, a III. negyedtől kezdődően egyre jelentősebbé válik.

b, oktatás és hivatalosság

Mindez összefügg, mint erre már korábban utaltunk, a politikai helyzet kiéleződésével József uralkodásának utolsó hónapjaiban, majd azt követően tavasszal, az országgyűlés összeülésétől. Ezekből a csatározásokból különösen két ügy kap jelentős szerepet a Mindenes Gyűjtemény hasábjain: az alsóbb szintű oktatásban és a hivatalosságban használt nyelv körüli vita. Az oktatás magyar nyelvűsége melletti kiállása során a lap Kazinczy álláspontjától is eltér, mikor annak 1789. december 20-án elmondott *Hivatalba vezető beszédét*, pontosabban a beszéd nyomtatott változatát ismerteti.⁴⁵ Először sorra veszi mindazt, amivel egyetért Kazinczy beszédének normát érintő részében, majd rátér a német nyelv oktatásának kérdésére. Ebben a vonatkozásban Kazinczy a beszédében igyekezett a betöltött pozíciójának megfelelően árnyaltan fogalmazni.

Először praktikus érveket sorolt fel a német tanulása mellett: „Ezen nyelven folynak mostanában a köz dolgok; ennek értése nélkül senki sem botsátatik hivataloknak viselésére, senki sem botsátatik még az Oskolákban leendő tanulásra is; – ez a közönséges életben, a kereskedésre, az adásra, vevésre, utazásokra el-múlhatatlanul szükséges.”⁴⁶ Ezt követően a nyugati minták követésének a korban általános érvét veszi elő: „Ezen felül a Német nyelv nem a leg-alkalmasabb eszköze é már most a tanulttságra-jutásnak? nem a leg-könnyebb út é az okosabb gondolkozásra? nem érdemli é meg Litteratúrája, melly a Frantzia

⁴³Mindenes Gyűjtemény 1790. február 13., III. negyed, 13. sz., 199–200.

⁴⁴Mindenes Gyűjtemény 1789. július 1., I. negyed, 1. sz., 5.

⁴⁵Mindenes Gyűjtemény 1790. február 6., III. negyed, 11. sz., 167–171.

⁴⁶Kazinczy Ferenc: *Hivatalba vezető beszéd*. Kassa 1789. 23.

Litteratúrával magát bátran öszve-vetheti, sőt annak elsőségét régen kétségesse tette, a' melly annyi nagy munkákat mutathat-elő, nem érdemli é meg az, hogy tanúttasson?"⁴⁷

Mindezt azonban a magyar nyelvűség pártolása mellett mondja, elhárítván még a lehetőségét is a józsefi törekvések németesítő jellegének: „azon felyül hogy a' Magyar nyelv a' közönséges életben el-múlhatatlanul szükséges, philosophiai tekintetekre nézve is meg-érdemli, hogy fen-tartása eránt gondoskodjanak azok, a' kik a' Haza szolgálatjára szorossabban állítottak.”⁴⁸ Mindez azonban egy másik nézőpont elvárását már nem elégíti ki. Péczeli a német nyelv tanítása ügyében a következőket fogalmazza meg Kazinczy beszédét ismerető cikkében: „Javasolja a' Német nyelvet, melly a' többek között szolgáltni fog a' megvilágsíttatásra. – E' jó lenne, ha tsak eddig menne. De a' Németek se szeretnék volna ez előtt 50. esztendővel, ha a' Frantziák úgy világosították volna őket, hogy született nyelveket elnyomták volna: Azért is a' Frantzia remek munkákat német köntösbe öltöztették, 's úgy tanútták a' jó ízlést. Nékünk is sokba lesz' a' megvilágsodás, ha az által Nemzeti nyelvünk 's bélyegünk (character) el-töröltetik. Fordítsuk-le mi is a' Német, Frantzia, Ánglus, remekeket, azután igyekezzünk írni hasonlókat, e' lesz' a' jó út a' megvilágsodásra.”⁴⁹

A Kazinczy érvelésétől való eltérést leginkább az a sajátosság magyarázza, hogy itt immár nem a tudós hazafiság érvrendszere és távlata jelenik meg, hanem a republikanizmusé. Kazinczy ekkor még csak a nyugati nemzetek mintájának követését emeli ki, helyzetének és a beszéd céljainak megfelelően. Péczeli gondolatmenetében ezen érvelés mellett már egy másik, attól eltérő irányultságú érvelést is megfigyelhetünk, amelynek nézőpontját a következőkben határozza meg: „De ha az Oskolákban már a' Grammaticában (a' mint kezdik) mindent Németül fordítanak gyermekeink, és semmit se magyarra, úgy három nemzetség alatt, az az 100. esztendő alatt tsak nem egészen el-fog töröltetni a' mi Magyar nyelvünk és Nemzetünk.”⁵⁰ Jól látszik, hogy a nyelv használatának pusztán tényéből vezeti le következtetését, s ugyanez a logika működik az államnyelv vonatkozásában is: „minden Atya majd így fog-okoskodni, mi szükség már hogy a' gyermekem Magyarul tudjon? holott az által semmire sem mehet”.⁵¹

A nemzethalálnak jóval a herderi jóslat előtt megfogalmazódó gondolata abból a praktikus tényből adódik tehát, hogy az oktatás és a hivatalosság elnémetesedése folytán nem lesz szükség a magyar nyelv használatára, így az elszorvad. Ez a gyakorlatias belátás kapcsolódik össze a republikánus beszédmód ideologikus érveléseivel, s válik a Mindenés Gyűjtemény második félévének mindent átható gondolatává: „ha a' Magyar Haza minden régi jussait vissza nyeri is; de ha a' maga nyelvét az ítélő székekben 's Oskolákban uralkodó nyelvvé nem teszi, ollybá tartsa mintha semmit sem nyert volna; mert a' mi leg-főbb lett volna, azt mulatta-el. – Ennek a' maga Hazájában már tsak nem idegen nyelvnek fel-emelése volt az én fő tzelom hat is esztendőktől fogva minden munkáimban. – E' kezdettette-el e' Mindenés Gyűjteményt is”.⁵²

c, beszédmodok és fogalmak

⁴⁷Kazinczy Ferenc: *Hivatalba vezető beszéd...* i. h. 23–24.

⁴⁸Kazinczy Ferenc: *Hivatalba vezető beszéd...* i. h. 24–25.

⁴⁹Mindenés Gyűjtemény 1790. február 6., III. negyed, 11. sz., 169–170.

⁵⁰Mindenés Gyűjtemény 1790. február 6., III. negyed, 11. sz., 170.

⁵¹Az idézett részt körülvevő teljes szöveg így hangzik: „Semmi sem szolgálhatna a' Magyar Hazának sem nagyobb hasznára, sem nagyobb ditsőségére, mint az, ha a' Törvény Székekbe a' Magyar nyelv vétettetnék-bé. – Mert azon kívül, hogy ez őrizné-meg Nyelvünket 's Nemzetünket az el-töröltetéstől, (melly e' nélkül lassanként oda lesz', minthogy minden Atya majd így fog-okoskodni, mi szükség már hogy a' gyermekem Magyarul tudjon? holott az által semmire sem mehet, 's a' t.) azon kívül mondom, akár minémű Hivatal adná elő magát, leg-elsők lennének a' született Hazafijak, az idegen pedig tsak úgy böldegülhatna, ha a' mi nyelvünket megtanúlná, ez is pedig szolgálna Hazánknak ditsőségére.” (Mindenés Gyűjtemény 1790. január 23., III. negyed, 7. sz., 104.)

⁵²Mindenés Gyűjtemény 1790. április 10., IV. negyed, 3. sz., 47–48.

A Mindenes Gyűjtemény két félére közötti alapvető különbség tehát nemcsak a külső körülmények megváltozásában vagy tematikai módosulásokban (azaz az aktuálpolitikai cikkek megszorodásában) érhető tetten, hanem a folyóirat fogalomhasználatában is, nem elválaszthatóan a tudós hazafiság és a republikanizmus beszédmódjainak együttes megjelenésétől. A két talán leggyakrabban feltűnő fogalom a Nyelv és a Nemzet, legtöbbször így, nagybetűsen és leginkább birtokos szerkezetben (nyelvünk, nemzetünk), igen gyakran egymással alkotott szerkezetben (nemzeti nyelv, nemzetünk nyelve). Nyelv és Nemzet fogalmi alapvetően kétféleképpen használatnak, attól függően, hogy a tudós hazafiság vagy a republikanizmus érvelésmódjaiba illesztődnek. Az első esetben nyelvünk és nemzetünk felvirágoztatása függ az érdemes hazafiak pártoló tevékenységétől, a második esetben eme pártoló tevékenység elmaradása a nyelv kipusztulását, a nemzet halálát eredményezi. A tudós hazafiság érvelésmódja folyamatosan jelen van mindkét félévben, a hanyatlás és korcsosulás republikánus érvelésmódja viszont csak a második félévtől, viszont akkortól egyre erősebben.

Ekkor ugyanis már nem pusztán a pártolás elmaradásának fenyegető veszélyeiről van szó, amit azért a tudós hazafiság beszédmódjának kereteit nem feszegetve korábban is megpendítettek a folyóirat cikkei,⁵³ hanem két aktuális politikai játszma tétjeiről. Arról, hogy az elemi iskolákban a német vagy a magyar lesz-e a tanítási nyelv és arról, hogy az ország hivatalos ügyeit a latin helyett németül vagy magyarul intézik-e a továbbiakban. A magyar nyelv alulmaradásának lehetősége mindkét esetben a nyelv és a nemzet pusztulásának képzetét hívja elő, mert a haza fiai nem védték meg a külső támadásoktól. Ez a külső támadás, az idegennel való szembeállítás a határvonal a két beszédmódban egyaránt felbukkanó nemzethalál elképzelés között: a pártolás és annak elmaradása miatti nemzethalál-veszedelem egy civilizatorikus közösség, a tudós hazafiak közösségének identitását építi, az idegennel szembeni önmeghatározás pedig a nemzet névvel illetett közösségét.

A nyelv és a nemzet fogalmi tehát két különböző beszédmódban is konstitutív szerepet töltenek be, mindig az adott szöveg kontextusa mutatja meg, hogy mely nyelv részeként jelennek éppen meg. Két másik fogalom viszont a maga tiszta elkülönültségében mutatja fel az imént leírt kettősséget. A republikánus beszédmód részeként megjelenik a 'nemzeti karakter' fogalma (amelynek szinonimájaként szerepel a 'béllyeg' kifejezés⁵⁴), mindig birtokos szerkezetben található és leginkább mellérendelten 'nyelvünk'-kel, illetve egyszer a 'nemzeti öltözet'-tel. Az ebben a fogalmi környezetben szereplő nemzeti karakterrel kapcsolatosan csak két kijelentés fordul elő, az egyik ennek 'megőrzésére', a másik pedig 'eltöröltetésére' vonatkozik.⁵⁵ Az előfordulások száma csekély, különösen ha a nyelv és a nemzet számtalan hasonló értelmű megjelenéséhez viszonyítjuk. A jelentősége abban fedezhető fel, hogy nevet talál valami újnak, ami nyelv is, ruházat is, szokás is, de már nem pusztán abban az értelemben, ahogy a republikánus beszédmód érvelésmódjában és az etnokulturális identitásváltozatban szerepel. E fogalmak kimozdultak eredeti kontextusukból, együttesük egy új identitás megképződésének jegyeit mutatja. A 'nemzeti karakter' összetétel feltűnése e képződő új identitásváltozat jele.

A nyelv és nemzet fogalmi a tudós hazafiság beszédmódjában a pártolás általi felvirágoztatás összefüggésében szerepelnek. A felvirágoztatandó megjelölésére azonban a Mindenes Gyűjteményben következetesen feltűnik egy másik kifejezés is: a 'literatúra'. A

⁵³Ld. pl. a 42. jegyzetet.

⁵⁴Két helyen együtt szerepelnek: „a' magok Nemzeti characterjeket vagy béllyegeket ott is meg-tartották” (V. negyed, A' *Spanyol nyelvről*) és „Az elő-kerülő személyeknek béllyegeik vagy caractereik” (V. negyed, A' *vestfáliai frígy-kötésről*).

⁵⁵Előfordulásai: „Kár hogy sokan mind nyelveknek, mind ruhájoknak változtatásával önként törlik-el Nemzeti Karaktereket.” (II. negyed, 10. sz., 155.); „Nékünk is sokba lesz' a' meg-világosodás, ha az által Nemzeti nyelvünk 's béllyegünk (character) el-töröltetik.” (III. negyed, 11. sz., 169.); „A' Protestánsoknak dítseretekre meg-kell vallanom, hogy eleitől fogva ők voltak leg-inkább Magyar nyelvünknek 's Nemzeti béllyegünknek, őrizőjik. Ha ők nem lettek volna, talán eddig mind nyelvünk, mind Nemzeti characterünk végképpen el-töröltetett volna.” (III. negyed, 18. sz., 283.)

szerkezet pedig, amiben használtatik, ugyanúgy állandónak mondható, mint azt a nemzeti karakter esetében láttuk. Szinte kivétel nélkül birtokos személyranggal áll (literaturánk), nagyon gyakran a 'Magyar' jelzővel ellátva, így, nagybetűsen, s a 'virágzás', 'gazdagodás', 'előmozdítás' szinonimáival megnevezett kiteljesedés perspektívájába helyezve.⁵⁶ Amikor nem pontosan ez a szerkezet, akkor a más literatúrákkal való viszony áll a középpontban, s a megkülönböztetés, összehasonlítás köré szerveződik az érvelés, valamint a pártolás és a pártolók fontosságát emeli ki.⁵⁷ Sokkal többször fordul elő a 'literatura', mint a 'nemzeti karakter' (nagyon gyakran a nyelv és nemzet fogalmaival együtt), de ez nem is csoda, hiszen egy kimunkáltabb és elterjedtebb érvelésmód részeként látjuk. A fogalom maga azonban egészen újnak mondható, s kérdéses, mit is jelent valójában ezen érvelésekben.

A 'literatura', mint arról korábban szó volt, új képződmény, s a 'litterae–literatura' váltásban a létrejövő modern irodalomfogalom jelölését szokták hozzá kötni. Sokáig ingadozó volt a jelentése, mert alkalmaztatott a 'litterae' értelmében vett, humanista hagyományokat követő, differenciálatlan műveltségképzet megnevezésére is. Ha ebben a kettősségben szemléljük a Mindenés Gyűjtemény fogalomhasználatát, akkor azt kell mondanunk, hogy a 'literatura' egyiket sem jelenti, sem a hagyományos, sem a modern irodalomfogalommal nem azonosítható. Pedig a műveltség egészét jelentő 'litterae'-vel igen jelentős a hasonlatossága, hiszen mindkét esetben a műveltség és a tudás egésze forog szóban. Csakhogy a Mindenés Gyűjtemény 'literatúra'-ja azáltal, hogy mindig birtokos személyranggal szerepel, ideologikus funkcióban áll, s csakis abban áll. Nem utal az általa megjelölt műveltség jellegére, tartalmára, a kizárólagos viszonylat, a tudós hazafiság beszédmódja szerint, annak pártolása. S hogy ez mennyire így van, azt jelzi, hogy a humanista hagyományok 'litterae' fogalmára az ideologikus viszonylaton kívüli használatban a Mindenés Gyűjtemény következetesen más kifejezést alkalmaz: a tudományokat.

A tudományok mindig többes számú és sohasem áll birtokos szerkezetben. A tudás egy bizonyos értelmezéséhez kötődik, amely azonban már nem általános jellemzője a tudós hazafiság beszédmódjának. A tudományok ebben az értelemben nem identitásképző jelentőségében áll előttünk, hanem a terjesztendő műveltség megnevezésére szolgál. E név alatt a tudás még osztatlan elképzelése (litterae) és a tudományágakra bomlott szaktudományok is megneveztetnek, gyakran egymással keveredve. Ennek oka az alapvetően praktikus irányultság: a cél az összes tudomány ismeretanyagának minél szélesebb rétegekhez való eljuttatása. Az értelmezői skálát a műveltség és a műveletlenség szélső pontjai jelölik ki. A tudományokat (és a poézist is) elsősorban gyakorlati hasznosságuk minősíti tehát, de a hasznosság e practicista felfogása másfelől szorosan összekapcsolatik a gyönyörködtetés fontosságával. E szoros kapcsolat azonban nem jelent szerves kapcsolatot is egyben: két egészen eltérő szemléleti elem alkalmi együtteséről van inkább szó. A Mindenés Gyűjtemény szétosztódott programja a 'tudós literátor' tudományfelfogásának prototípusát képviseli és sugározza szét nagy hatással, minden egyedisége mellett is. A benne megformálódó literátor szerep pedig (noha érvényességi körük miatt nyilvánvalóan nem azonosak) a tudós hazafi identitásképző alakjának korrelátumaként értelmezhető.

⁵⁶Néhány példa: „ezer Tallért fogunk a' Magyar Literatura' virágoztatására fordítani” (I. negyed, 1. sz.); „a' Magyar Literatura leg-virágzóbb vólna ma Európában” (I. negyed, 2. sz.); „hogya meg-gazdagítsuk a' mi literatúránkat” (I. negyed, 8. sz.); „Mire nem mehetnénk mi a' Literatúrában” (II. negyed, 2. sz.); „a' kik nem hogy tehetségek szerént nyelvünket 's virágozni kezdett Literatúránkat boldogítanak” (II. negyed, 2. sz.); „Nemzetünk' javát 's Literatúránk' gyarapodását tartván előttök” (II. negyed, 7. sz.); „addig nehezen fog boldogúlni Literatúránk” (II. negyed, 8. sz.); „Litteratúránk' gyarapodására törekedő szándékunkat” (II. negyed, 18. sz.); „virágozni kezdett Literatúránkat tehetségek szerint boldogítanak” (III. negyed, 13. sz.).

⁵⁷Néhány példa: „a' mi Literatúránk 20. esztendőök alatt még az Anglusok előtt is esméretes lesz” (III. negyed, 14. sz.); „Boldog Egek! mire ment ez a' Német Literatura 50. esztendőök alatt!” (II. negyed, 4. sz.) „Minden tisztességes mesterségeket, nevezetesen pedig a' Magyar Literatúrát oly munkásan elő-mozdítani igyekezte, hogy ha minden Püspökjeink 's Mágnaaink ilyen Hazát szerető szívvel bírnának, úgy húsz esztendőök alatt a' Magyar Literatúra a' Frantzia és Anglus Literatúrával vetekedne.” (IV. negyed, 19. sz.)

Summary

A rendszeresen 1789 második és 1790 első félévében megjelenő Mindenés Gyűjtemény című lap, melyet elsősorban Péczeli József neve fémjelez, a korabeli hírlapok és folyóiratok között speciális helyet foglal el. Megjelenési rendje a hírlapokkal rokonítja, tematikája és programja pedig a folyóiratokkal. A Mindenés Gyűjtemény programját nem foglalja össze bevezető közlemény, elemei szétszórtan tűnnek fel különféle kisebb cikkekben, amelyek a lap törekvéseire reflektálnak. E program három fő fogalom: a 'tudományok', a 'literatúra' és a 'nemzeti karakter' mentén látszik rekonstruálhatónak. Az első egy döntő mértékben praktikus irányultságú tudásfogalmat rejt magában, a 'litterae' hagyománya szerint, a művelődés kontextusában értelmezhetően, a másik kettő viszont inkább ideologikus viszonylatokban nyer értelmet és identitásképző jelentőséggel bír. A literatúra a tudós hazafiság beszédmódjának központi fogalma, míg a nemzeti karakter a republikánus beszédmódé. A nyugati nemzetek mintájára elgondolt felvirágzást hirdető tudós hazafiság érvelésmódja folyamatosan jelen van a lap mindkét félévében, a hanyatlás és korcsosulás republikánus érvelésmódja viszont csak a második félévtől kezdődően erősödik meg, az 1790-es politikai forrongás időszakában.